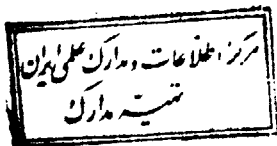

۱۳۷۸ / ۱ / ۲۰

دانشگاه تهران

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه زبان شناسی همگانی و فرهنگ زبانهای باستانی

پایان نامه

برای دریافت درجه فوق لیسانس

موضوع

پژوهشی درباره افعال مرکب

استاد راهنما

آقای دکتر محمد رضا باطنی

پژوهنده

ژاله رستم پور

سال تحصیلی ۱۳۵۹

2055/2

۳۱۹۰۱

فهرست مطالب

<u>صفحه</u>	<u>عنوان</u>
۱	پیشگفتار
	فصل اول
۲	۱ - ۱ - موضوع تحقیق
۴	۱ - ۲ - با زبیدی پیژوهشی که قبلا انجام گرفته
۶	۱ - ۳ - روش تحقیق
	فصل دوم
۸	۲ - ۱ - تعریف فعل مرکب
۱۳	۲ - ۲ - ساختمان یا ترکیب فعلهای مرکب
۱۷	۲ - ۳ - معیارهای تشخیص افعال مرکب
۱۸	۲ - ۴ - افعال ساده سازنده فعلهای مرکب
۱۹	۲ - ۵ - از لحاظ دستوری ، فعلهای مرکب چه ویژگیهای از فعل ساده را دارا میباشند
۲۴	۲ - ۶ - آیا عنصر غیر فعلی افعال مرکب گسترش مییابند؟
۲۶	۲ - ۷ - تفاوتهای سبکی ناشی از تغییر فعل ساده

۳۱۹۰۱

صفحه

عنوان

۲۷

۲ - ۸ - تنوع افعال ساده

فصل سوم

۲۹

۳ - تقابل معنایی در افعال مرکب

فصل چهارم

۴۸

فهرست داده‌ها

۱۱۸

منابع و مآخذ

پیشگفتار :

آنچه در این بررسی تحت عنوان "پژوهشی دربارهٔ افعال مرکب" عرضه می‌گردد، از مباحثی است که در دستور زبان فارسی بدان بسیار کم توجه شده است. آنچه تا کنون بآن توجه شده بیشتر مربوط به نحو و صرف بوده است، در حالیکه اگر مجهولات مربوط به فعل بخصوص فعل مرکب که قسمت اعظم افعال فارسی را تشکیل می‌دهند روشن نگردد نمی‌توان بحث دقیق و روشنی دربارهٔ جمله و ساخت آن را ارائه داد.

پژوهشی که به این پایان نامه انجام شده است در حقیقت یک بررسی معنائی از روندهای ترکیب فعل مرکب است که پیکره زبانی برای آن در نظر گرفته شده که از روزنامه‌ها، کتابها، مجلات و مکالمات روزمره مردم، بیرون کشیده شده است.

امید است که این انجام وظیفه با تمام نقایمی که در بردارد مورد توجه و قبول قرار گیرد تا هم مشوقین در انجام کارهای پژوهشی بعدی باشد و هم از این راه سهمی در پیشبرد هدفهای زبان شناسی کشور خود داشته باشم.

در اینجا از آقای دکتر محمد رضا باطنی استاد محترم زبان شناسی که در سراسر

این پژوهش مرایاری فرموده‌اند قدردانی می‌نمایم.

از استادان محترم گروه زبان شناسی همگانی و باستانی که در طول دوره فوق

لیسانس از هرگونه کمک فکری به ما دانشجویان رشته زبان شناسی دریغ نورزیده-

اند تشکر می‌نمایم.

از جناب آقای هوشنگ اعلم و آقای مهدی حائری که در نوشتن این پایان

نامه مرا راهنمایی و کمک نموده‌اند متشکرم و محبت‌هایشان را فراموش نخواهم کرد.

از استاد محترم آقای دکتر علی اشرف صادقی که مرا در پیدا نمودن مقاله‌های

مربوط به این رساله یاری داده‌اند قدردانی می‌کنم.

فصل اول

۱ - ۱ - موضوع تحقیق :

فعل‌های مرکب در دستور زبان فارسی مبحثی مهم است و از دیرباز دستور نویسندگان در این باره بحثها نموده‌اند (۱) ولی هنوز نکات زیادی در مورد افعال مرکب وجود دارد که روشن نگردیده است. در سال‌های اخیر زبان‌شناسان نیز بدان توجه نموده‌اند و مقالاتی در این زمینه نگاشته‌اند (۲). با وجود این، نکات بسیار ظریف و پیچیده‌ای در مورد فعل‌های مرکب وجود دارد که شناخت آنها نیاز به بررسی

۱-۱- نگاه شوده: هما یونفرخ، استاد عبد الرحیم، دستور جامع زبان فارسی، چاپ

دوم، انتشارات مطبوعات علی اکبر علمی بخش سوم از کتاب سوم ص ۵۲۳.

۱-۲- ناتل خانلری، پرویز، تاریخ زبان فارسی: بخشی از جلد دوم، ساختمان فعل.

(۱۳۴۹) انتشارات بنیاد فرهنگ ایران - صفحه ۲۳.

یک بررسی معنایی لزومند های ترکیب فعل مرکب

و پژوهش گسترده و عمیقی دارد.

در این پایان نامه، فعل مرکب از دیدگاه تازه‌ای مورد بررسی قرار گرفته تا

شاید بتوان از این رهگذر ویژگی‌های نهفته‌ای از افعال مرکب را بدست داد. در

اینجاسعی بر آن بوده است که اجزاء سازنده فعل مرکب بر اساس ملاکهای معنایی

مورد بررسی قرار گیرد تا عواملی که تحت تاء شیرآنها عنصر غیر فعلی یا "جزء واژگانی"

فعل مرکب می‌توانند چند فعل ساده را بخود بپذیرد دریا بیم.

هدف از این پژوهش بررسی رابطه معنایی اجزای فعل مرکب است تا از این

طریق برخی از نکات مبهم و تاریک در این باره روشن گردد.

۱ - ۲ - با زبانی پژوهشها و مقالاتی که در زمینه افعال مرکب قبلا انجام گرفته است:

در اینجا ذکر و اشاره‌ای به کارهای دیگران که در زمینه این بخش از دستور

زبان فارسی انجام داده‌اند مفید خواهد بود.

۱ - جناب دکتر علی اشرف صادقی مقاله‌اش تحت عنوان "تحول افعال

بی‌قاعده" زبان فارسی" در مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد (۱۳۴۹)

نگاشته‌اند. در این مقاله آقای دکتر صادقی افعال را در زبانهای ایرانی

(باستانی، پهلوی، ...) مورد توجه قرار داده و چنین نتیجه می‌گیرند که افعال

براشرکم‌گوشی و راحت‌طلبی اهل زبان تحول پیدا کرده و هرچه به دوران جدید نزدیک شده‌ایم افعال بسیط جای خود را به افعال مرکب داده‌اند که هم‌بخاطر سپردن آنها کم‌هزینه‌تر و هم‌استفاده‌آنها راحت‌تر است .

۲- از آقای دکتر مهدی مشکوه‌الدینی در مجلهء دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی (۱۳۵۷) مقاله‌ائی تحت عنوان "ویژگیهای نحوی و معنایی فعلیهای مرکب در فارسی" بچاپ رسیده است. در مقاله ایشان، ویژگیهای نحوی و معنایی این پدیده دستوری را از دیدگاه جدیدی مورد بررسی قرار داده و افعال مرکب را از لحاظ روساختی مورد تجزیه قرار داده و ویژگیهای نحوی و معنایی عنصر فعلی در فعلیهای مرکب را بطور کلی مشخص می‌نماید .

و چنین نتیجه می‌گیرد که عنصر فعلی در افعال مرکب در دو دسته فعل واژگانی و فعل ربطی قرار می‌گیرند. که فعل ربطی خود نیز بر حسب ویژگیهای معنایی و نحوی

۳-۱- دستور زبان فارسی از تانل خالری، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران .

(۲): رجوع شود به: بهشتی، علاء الدین، ساختمان واژه زبان فارسی امروز، چاپخانه

پیروز (۲۵۳۵/۹/۱۶) : ص ۹۰ .

در سه دسته واقع میشوند که عبارتند از:

فعل رابطه ، فعل لقای و فعل کنشی

که برای هر کدام از اینها تعریفی را بدست میدهد. بعینوان مثال میگوید

در "سوگند خوردن" عنصر فعلی آن معنی اصلی خود را از دست داده و مفهوم جدیدی

را بدست میدهد که "کامل" با معنی آن که عمل "جویدن و فرو بردن" غذا است فرق

دارد. این مقاله تا حدودی نکته جدیدی را در باره افعال مرکب روشن می نماید.

این مقالات و پژوهش ها که ذکر آنها رفت مواردی را در باره افعال مرکب روشن

نموده است ولی در مورد موضوع این رساله که عوامل موثر در جزء واژگانی چه

میتوانند باشد که واژه از چندین فعل ساده میتواند مشتق شود، تا آنجا که اطلاع

دارم هیچ کس پژوهشی انجام نداده است.

۱ - ۳ - شیوه پژوهش :

آنچه که در این پژوهش ارائه میگردد بر اساس بررسی تقریباً سه هزار

فعل مرکب میباشد که از کتابها ، مجلات ، روزنامه ها و نوشته های مختلف استخراج

شده است. فعلهای مزبور ابتدا بر اساس الفباء طبقه بندی و جمع آوری گردیده .

سپس افعال مزبور طبق ملاکهای ظریفتر روی کارت ثبت شد. آن دسته از فعلهای

مرکب که تک بودند و در مقابل مجهول نداشتند جدا شدند که تعداد زیادی از آنها جزء افعال لازمند، افعالی که در مقابل یک یا دو مجهول داشتند روی کارت مشخص شد، بعنوان مثال فعل اطلاع دادن دارای دو مجهول چون : اطلاع یافتن و اطلاع گرفتن است که روی کارت آورده شده و بدین ترتیب افعال مرکب طبقه بندی شده اند. و آنچه که در این پایان نامه از نظر می گذرد نتیجه بررسی و مقایسه داده های مزبور است که در فصل چهارم این پایان نامه آورده شده است .

فصل دوم

۲-۱ - تعریف فعل مرکب

در زبان فارسی دو نوع فعل داریم: ساده و مرکب

فعل ساده: فعلی است که غیر از ستاک و شناسه هیچ جزء دیگری ندارد. عبارت

دیگر عنصر غیر فعلی که همان جزء واژگانی است در فعل ساده وجود ندارد. مانند:

خوردن، یافتن، نشستن، زدن، پریدن، گفتن، کردن، بودن، خوابیدن

در تعریف فعل مرکب بین استادان و دستور نویسندگان اختلافات بسیاری

مشاهده میشود.

علامه دهخدا فعل مرکب را اینطور تعریف کرده است: (۱)

"فعل مرکب فعلی است که از دو کلمه یا بیشتر تشکیل شده". مانند:

---

۱ - رجوع شود به: لغت نامه دهخدا - در مقابل فعل مرکب.

آماده شد، بدست گرفت، اقدام کرد. و "همه مصدرهای زیرنظایر آنها را مصدر

مرکب دانسته"، چون:

فرارسیدن، بالا انداختن، بالارفتن، بالابردن، فرود آمدن، فروبردن. (۱)

این تعریف عام شامل تمام افعالی است که از دو جزء ترکیب شده باشند،

بدون اینکه توجهی به خصوصیات دستوری جزء اول داشته باشد.

آقای دکتر خالری فعل مرکب را فعلی می‌دانند که از ترکیب یک اسم یا

صفت با یک فعل پدید آمده باشد و از مجموع کلمات آن تنها یک معنی برآید" (۲)

مانند: شتاب کردن (شتافتن)، پرستش کردن (پرستیدن)، پرسش کردن

(پرسیدن)، نام نهادن (نامیدن).

۱ - لغت نامه دهخدا - در مقابل همان افعال

۲ - نگاه کنید به: نالخالری، پرویز، دستور زبان فارسی، چاپ انتشارات

فرهنگ ایران، صفحه‌های ۱۷۸-۱۷۶.

و فعلها ئی را که با پیشوند ساخته شده اند پیشوندی خوانده است. مانند:

برآمدن، بازآمدن، اندرآمدن، فرودآمدن.

و بدین ترتیب افعال فارسی را به سه دسته تقسیم میکند: فعل ساده، فعل پیشوندی

و فعل مرکب.

آقای ژیلبرلازار (۱) گروه افعال پیشوندی را دسته جداگانه‌ای از فعل

میداند و آنرا (افعالی با پیشوند فعلی Verb à Preverbe) نام میدهد

است مانند:

برگشتن، برداشتن، برچیدن، درماندن، درآمیختن، درکردن.

در تعریف افعال مرکب چنین گفته است: "افعالی هستند که عناصر اسمی

مفهوم فعل مرکب را میرساند و عنصر فعلی کم و بیش معنی اصلی خود را از دست داده

و نقش عمده آن امکان دادن به صرف فعل میباشد."

ضمناً "نامبرده گروه دیگری از افعال را دو عنصری تشخیص داده و آنها را

1) Lazard, Gibert, Grammaire du persan contemporain, paris,

Librairie C. Klincksieck, 1957.

(عبارات فعلی (Locutions Verbales) نامیده است. در اینگونه افعال عنصر

فعلی کم و بیش معنی خود را نگه داشته و مثالهای برای آنها آورده است. مانند:

بالرفتن، جلو آمدن (که در هر دو این مثالها عنصر غیر فعلی آنها ازادات بوده

و آنها را نمیتوان فعل مرکب دانست. (۱))

و مثالهای دیگری چون:

درس خواندن، جان کندن، معذرت خواستن، دربرگرفتن، خواب رفتن، از

پای درآمدن، بیرون رفتن، بالاکشیدن.

را جزء افعال مرکب ندانسته و آنها را عبارتهای فعلی مینامند.

در اینجا این نکته قابل تذکر است که بطور کلی در ساخت افعال مرکب آنچه

مهم میباشد این است که هرگاه جزء غیر فعلی افعال مرکب اسم یا صفت فارسی باشد

رعایت تناسب معنایی در انتخاب عنصر فعلی غالباً "بعمل آمده است" مانند:

خواب دیدن، پیمان بستن، بدست گرفتن، دست کشیدن، چشم پوشیدن، گوشه گرفتن

۱ - رجوع شود به: باطنی، محمدرضا - توصیف ساختمان دستوری زبان فارسی -

مؤسسه انتشارات امیرکبیر، تهران (۲۵۳۶)، پانویس صفحه ۱۲۶.

گره‌گشائی کردن.

در مورد مصا در وصفات عربی که بیشتر با فعل ساده "کردن" ترکیب می‌شوند، این فعل القاء حالت یا کنشی را میرساند و تنها وسیله صرف فعل است.

آقای دکتر محمد رضا باطنی "افعال مرکب (ترکیبی) زبان فارسی را افعالی

می‌داند که از نظر معنایی یکواحد باشند ولی از نظر ساختمان دستوری دارای دو جزء

باشند که هر جزء رفتار دستوری ویژه خود را داشته باشد. مثلاً "جزء اول را بتوان

گسترش داده و مرکزیک گروه اسمی قرار داد. چنانچه در فعل مرکب "فریب دادن" که

(۱) با فعل ساده "فریفتن" یک مفهوم را میرساند کلمه "فریب" را میتوان گسترش داد

مثال : آنها را فریب سختی داد.

بهر حال فعل مرکب فعلی است که از دو عنصر تشکیل یافته است. یک عنصر

غیر فعلی قابل گسترش که آنرا "جزء واژگانی" می‌نامیم و دیگری عنصر فعلی

است. عنصر فعلی افعال مرکب یکی از فعلهای ساده می‌باشد که در هنگام ترکیب

۱ - رجوع شود به : باطنی، محمد رضا، توصیف ساختمان دستوری زبان فارسی -